

Τὸ νὰ ζητήσουμε νὰ ξεφύγουμε μὲ τὸ ὅτι συμφωνεῖ ἀπλῶς τὸ εἶδος τῶν καθοριστικῶν αἰτιῶν τῆς αἰτιότητας κατὰ τὸν φυσικὸ νόμο πρὸς μιὰ σ υ γ κ ρ ι τ ι κ ῆ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. Σύμφωνα μ' αὐτὴν ὀνομάζεται πράξη ἐλεύθερη ἐκείνη ποὺ ἔχει τὴν φυσικὴ καθοριστικὴ τῆς αἰτία στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φορέως της, π.χ. ἐκείνη ἐνὸς σώματος, ποὺ ἐξαπολύθηκε στὸ κενό, ἂν βρῆσκειται σ' ἐλεύθερη κίνηση, ποὺ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση μεταχειριζόμαστε τὴ λέξη ἐλευθερία, ἐπειδὴ τὸ σῶμα, ἐνῶ κινεῖται δὲν σπρώχνεται ἀπὸ κάποιο πράγμα ἔξωτερικό. "Ὡς ὅπως ὀνομάζουμε ἐλεύθερη κίνηση τὴν κίνηση τοῦ ρολογιοῦ, γιατί μόνο του κινεῖ τὴ σφαιρα του, ποὺ γιὰ τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ κινηθῆ ἀπ' ἔξω. "Ἔτσι καὶ τὶς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, μολονότι εἶναι ἀναγκαιῆς γιὰ τὶς καθοριστικὲς αἰτίες των ποὺ προηγούνται χρονικῶς. ὅμως τὶς ὀνομάζουμε ἐλεύθερες, γιατί αὐτὲς οἱ αἰτίες εἶναι ἐσωτερικὲς παραστάσεις, ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς δικές μας δυνάμεις, ποὺ ἀπ' αὐτὲς κατὰ τὶς αἰτιακὲς περιπτώσεις δημιουργήθηκαν ἐπιθυμίαι, καὶ ἄρα ἐκτελέσθηκαν πράξεις γιὰ τὴν εὐχαρίστησή μας). Τοῦτο εἶναι ἓνα πενιχρὸ τέχνασμα, ποὺ μ' αὐτὸ αὐταπατώνται μερικοὶ καὶ πιστεύουν πῶς ἔτσι, μὲ μιὰ μικρὴ λογομαχία, ἔλυσαν αὐτὸ τὸ τόσο δύσκολο πρόβλημα, ποὺ χιλιάδες χρόνια τώρα μάταια ἐργάσθηκαν γιὰ τὴ λύση του

Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ τῆς ἐλευθερίας, ποὺ πρέπει νὰ μπῆ γιὰ βάση τοῦ ἠθικοῦ νόμου, δὲν ἐνδιαφέρει καθόλου νὰ ξέρουμε, ἂν ἡ καθωρισμένη κατὰ ἓνα φυσικὸ νόμο αἰτιότητα εἶναι ἀναγκαῖα μέσα καθοριστικῶν αἰτιῶν, ποὺ βρίσκονται μ ἔ σ α στὸ ὑποκείμενο ἢ ἔ ξ ω ἀπ' αὐτὸ καὶ στὴν πρώτη περίπτωση, ἂν μέσω τοῦ ἐνστίκτου ἢ μέσω καθοριστικῶν αἰτιῶν νοηθέντων ἀπὸ τὸ λογικό. "Ἄν οἱ καθοριστικὲς αὐτὲς παραστάσεις, κατὰ τὴν ὁμολογία τῶν ἰδίων ἀνθρώπων, ἔχουν μῶλα ταῦτα τὴν ἀρχὴ τῆς ὑπαρξῆς τους στὸ χρόνο, σ τ ἦ ν π ρ ο η γ ο ὑ μ ε ν η π ρ ο ὑ π ό θ ε σ ῆ, κι' αὐτὴ ἡ προϋπόθεση

σὲ μιὰ προηγούμενη, καὶ πάλι λέγοντας, τότε εἶναι βέβαια αὐτὲς οἱ παραστάσεις πάντοτε ἐσωτερικὲς, ἔχουν τὴν αἰτιότητα ψυχολογικὴν καὶ ὄχι μηχανικὴν, δηλ. προκαλοῦν πράξεις μέσω παραστάσεων καὶ ὄχι μέσω τῆς σωματικῆς κίνησης, εἶναι πάντοτε καθοριστικὲς αἰτίαι τῆς αἰτιότητας ἐνὸς ὄντος, ἐφ' ὅσον ἡ ὑπαρξὴ του εἶναι καθοριστὴ στὸ χρόνο, καὶ ἄρα κάτω ἀπὸ τὴν προϋποθέσει τοῦ περασμένου χρόνου ποὺ ἐνεργοῦν ἀναγκαστικά. Οἱ προϋποθέσεις ὅμως αὐτὲς, ὅταν τὸ ὑποκείμενο ὀφείλει νὰ ἐνεργήσῃ, ὁρᾷ νὰ εἶναι πιὰ στὴν ἐξουσία του, καὶ ὑπονοοῦν βέβαια τὴν ψυχολογικὴν ἐλευθερίαν (ἂν θέλουμε νὰ χρησιμοποιήσουμε αὐτὴν τὴν λέξιν γιὰ μιὰ ἀπλὴ ἐσωτερικὴ ἀλυσίδα τῶν παραστάσεων τῆς ψυχῆς), ἀλλὰ ὑπονοοῦν ὅμως καὶ τὴν φυσικὴν ἀναγκαιότητα, καὶ ἄρα δὲν ἐπιτρέπουν μιὰ ὑπερβατικὴν ἐλευθερίαν, ποὺ πρέπει νὰ τὴν ἐννοήσουμε σὰν ἀνεξαρτησία ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὸ στοιχεῖο καὶ ἄρα ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴν φύσιν γενικά, ἂν τὴν θεωρήσουμε σὰν ὑποκείμενο τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως στὸ χρόνο, ἢ καὶ τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων, στὸ χωρὸν καὶ στὸ χρόνο μαζί. Χωρὶς αὐτὴ τὴν ἐλευθερίαν (στὴν τελευταία καὶ κύρια σημασία της), ποὺ μόνον αὐτὴ εἶναι πρακτικὴ a priori, δὲν εἶναι δυνατὸς ἠθικὸς νόμος, οὔτε καταλογισμὸς σύμφωνα μ' αὐτὸν τὸ νόμο. Ἀκριβῶς γιὰ τοῦτο, κάθε ἀναγκαιότητα τῶν ἀποτελεσμάτων στὸ χρόνο σύμφωνα μὲ τὸ φυσικὸ νόμο τῆς αἰτιότητας, μπορεῖ ἐπίσης νὰ ὀνομασθῇ μηχανισμὸς τῆς φύσεως, μολονότι μ' αὐτὸ δὲν ἐννοοῦμε πῶς τὰ πράγματα, ποὺ ὑποτάσσονται σ' αὐτόν, ὀφείλουν νὰ εἶναι ἀληθινὲς ὑλικὲς μηχανές. Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ συνδέσμου τῶν γεγονότων, σὲ μιὰ χρονικὴ σειρά, ὅπως αὐτὴ ἀναπτύσσεται κατὰ τὸν φυσικὸ νόμο. Τὸ ὑποκείμενο ποῦ μέσα του γίνεται αὐτὴ ἡ ροή, μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ ὑλικὸ αὐτόματο, ὅταν τὸ μηχανικὸ ὄν κινεῖται μέσω τῆς ὕλης, ἢ κατὰ τὸν Leibniz πνευ-

ματικόν, όταν κινήται μέσω παραστάσεων. Κι' ἂν ἡ ἐλευθερία τῆς βούλησής μας δὲν ἦταν ἄλλη παρὰ ἡ τελευταία (π.χ. ἡ ψυχολογική καὶ συγκριτική, ὄχι ἡ ὑπερβατική δηλ. ἀπόλυτη), αὐτή, στήν οὐσία της, δὲν θὰ ἦταν τίποτα καλλίτερο παρὰ ἡ ἐλευθερία ἑνὸς αὐτόματου, ποῦ μιὰ κι' ἐκουοδίστηκε, κινεῖται μόνο του.

Τώρα, γιὰ ν' ἀφαιρέσουμε ἀπὸ τὴν παροῦσα περιπτώση τὴ φαινομενικὴ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὸ φυσικὸ μηχανισμό καὶ τὴν ἐλευθερία σὲ μιὰ καὶ τὴν ἴδια πράξη, πρέπει τὰ θυμηθοῦμε ἐκεῖνο ποῦ εἶπαμε στὴν κριτικὴ τοῦ καθαρῶ λόγου: πὼς ἡ φυσικὴ ἀναγκαιότητα, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ συνυπάρχη μὲ τὴν ἐλευθερία τοῦ ὑποκειμένου εἶναι σύμφυτη μὲ τοὺς καθορισμοὺς τοῦ πράγματος ἐκεῖνου ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις τοῦ χρόνου· ἡ ἀναγκαιότητα ἄρα αὐτὴ εἶναι σύμφυτη μὲ τοὺς καθορισμοὺς τοῦ ὑποκειμένου σὰν φαινομένου· πὼς ἂν αὐτὴ τὴν ἀποψη οἱ καθοριστικὲς αἰτίες κάθε πράξης του βρίσκονται σὲ ὅ,τι ἀνήκει στὸν περασμένο καιρὸ, καὶ δὲν εἶναι πιά στὴν ἐξουσία του (σ' αὐτὲς τὶς καθοριστικὲς αἰτίες πρέπει νὰ περιλάβουμε καὶ τὶς παλιὲς πράξεις του καὶ τὸ χαρακτῆρα του σὰν φαινόμενο ποὺ στὰ μάτια του μπορεῖ νὰ εἶναι καθωρισμένο μέσω αὐτῶν τῶν πράξεων). Ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο ποὺ ἔχει ἄλλωστε συνείδηση ἑαυτοῦ, σὰν πρᾶγμα καθεαυτοῦ, θεωρεῖ ἐπίσης τὴν ὑπαρξή του, ἐφ' ὅσον δὲν βρίσκεται κάτω ἀπὸ χρονικὲς προϋποθέσεις καὶ θεωρεῖ καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, σὰν κάτι ποῦ καθορίζεται μόνο σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους ποὺ θέτει μόνο του μὲ τὸ λογικόν του· καὶ σ' αὐτὴ του τὴν ὑπαρξὴ δὲν ὑπάρχει γι' αὐτὸ τίποτα προγενέστερο ἀπὸ τὸν καθορισμὸ τῆς βούλησής του· ἀλλὰ κάθε πράξη καὶ γενικὰ κάθε καθορισμὸς τῆς ὑπαρξῆς του, πὺ μεταβάλλεται κατὰ τὴν ἐσωτερικὴ αἰσθησὴ κι' ἀκόμα ὀλόκληρη ἢ συνέχεια τῆς ὑπαρξῆς του σὰν αἰσθητοῦ ὄντος, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ στή

συνείδηση τῆς νοητικῆς του ὑπαρξῆς, παρὰ μόνο σὰν συνέχεια καὶ ποτὲ σὰν καθοριστικὴ αἰτία τῆς αἰτιότητάς του σὰν νοοῦμενο. Ἄπ' αὐτῆ τώρα τὴν ἀποψη τὸ λογικὸ ὄν μπορεί νὰ πῆ γιὰ κάθε πράξη ποὺ κάνει ἀντίθετη πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο (μολονότι αὐτὴ ἢ πράξη σὰν φαινόμενο καθορίζεται ἀπὸ τὸ παρελθὸν καὶ σὰν τέτοια εἶναι ἀναγκαῖα), πὼς θὰ μπορούσε νὰ τὴν ἀποφύγη γιὰτὶ αὐτὴ ἢ πράξη, μὲ ὅλο τὸ παρελθὸν ποὺ τὴν καθορίζει ἀνήκει σ' ἓνα μοναδικὸ φαινόμενο τοῦ χαρακτηῖρα ποὺ μόνος του τὴν προκαλεῖ καὶ ποὺ σύμφωνα μ' αὐτὸ ἀποδίδει στὸν ἑαυτὸ του, σὰν σὲ μιὰ αἰτία ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάθε αἰσθητικότητα, τὴν αἰτιότητα ἐκείνων τῶν ἴδιων φαινομένων.

Μὲ τοῦτο συμφωνοῦν στὴν ἐντέλεια καὶ οἱ ἀποφάσεις τῆς θαυμαστῆς αὐτῆς δύναμης, ποὺ βρίσκεται μέσα μας καὶ ποὺ τὴν ὀνομάζουμε συνείδηση. Ἐνας ἄνθρωπος μπορεί νὰ προσπαθῆσῃ ὅσο θέλῃ νὰ παρουσιάσῃ τὴ συμπεριφορὰ του, τὴν ἀντίθετη πρὸς τὸ νόμο, ὃ ὁποῖος ὑπάρχει στὴ μνήμη του, σὰν ἓνα ἀσήμαντο λάθος, σὰν μιὰ ἀπλή ἀπροσεξία, ποὺ δὲν μπορούσε ἐντελῶς νὰ τὴν ἀποφύγη καὶ ἄρα σὰν κάτι τι, ποὺ παρασύρθηκε σ' αὐτό, ἀπὸ τὸ ρεῦμα τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας καὶ νὰ δηλώσῃ πὼς ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη εἶναι ἀθῶος. Μ' ὅλα αὐτὰ ὅμως αἰσθάνεται πὼς ὁ δικηγόρος ποὺ μιλάει γιὰ χάρη του, δὲν μπορεί νὰ βουβάνῃ μέσα του τὸν κατήγορο, τὴ στιγμὴ ποὺ συναισθάνεται πὼς ὅταν ἐγκληματοῦσε ἦταν κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του, δηλ. εἶχε τὴ χρῆση τῆς ἐλευθερίας του· καὶ ὅπωςδὴποτε ἐξηγεῖ τὴν ἔλλειψή του, μὲ μιὰ κακὴ συνήθεια, ποὺ τὴν ἀπέκτησε σιγὰ σιγὰ, παραμελώντας τὴν προσοχὴ στὸν ἑαυτὸ του, ὡς τὸ σημεῖο ποὺ νὰ μπορῆ νὰ θεωρῆ τὴν ἔλλειψή του σὰν μιὰ φυσικὴ συνέπεια αὐτῆς τῆς συνήθειας. Τοῦτο ὅμως δὲν μπορεί νὰ τὸν γλυτώσῃ ἀπὸ τὸ ν' ἀποδοκιμάσῃ καὶ ἐπιπλήξῃ ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτὸ του. Πάνω σ' αὐτὸ βασίζεται κι' ἡ μετάνοια γιὰ μιὰ πάλιν

πράξη, κάθε φορά που τὴ θυμώμαστε: αἴσθημα πόνου που προκαλεῖται ἀπὸ τὴν ἠθικὴ διάθεση καὶ που ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη, εἶναι τόσο κενὸ, ἔτσι που δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμεύσῃ, ὥστε αὐτὸ που συνέβηκε νὰ μὴν εἶχε συμβῆ καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ καὶ ἄτοπο.

Ἀλλὰ σὰν πόνος ἢ μετάννοια εἶναι ἐντελῶς νόμιμη γιατί τὸ λογικὸ, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ νόμο τῆς νοητικῆς μας ὑπαρξῆς, δηλ. τὸν ἠθικὸ νόμο, δὲν ἀναγνωρίζει καμμιά χρονικὴ διαφορὰ καὶ ρωτᾷ μονάχα ἂν μπορῆ νὰ μοῦ καταλογισθῆ τὸ ἀποτέλεσμα σὰν γεγονός, ὅποτε ἐξακολουθεῖ πάντοτε τὸ αἴσθημα τῆς μετάννοιας, ἀδιάφορο ἂν ἡ πράξη τελέσθηκε τώρα ἢ στὸ παρελθόν. Γιατί ἡ αἰσθητὴ ζωὴ, σχετικὰ μὲ τὴ νοητικὴ συνείδηση τῆς ὑπαρξῆς της (τῆς ἐλευθερίας), ἔχει τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα ἐνὸς φαινομένου, που ἔφ' ὅσον περιέχει ἀπλῶς ἐκδηλώσεις τῆς πρόθεσης, που ἀφορᾷ τὸν ἠθικὸ νόμο (τοῦ χαρακτῆρα), δὲν πρέπει νὰ κριθῆ κατὰ τὴν φυσικὴ ἀναγκαιότητα, που ἀρμόζει σ' αὐτὴν σὰν φαινόμενο που εἶναι, ἀλλὰ κατὰ τὸν ἀπόλυτο αὐθορμητισμὸ τῆς ἐλευθερίας. Μποροῦμε ἄρα νὰ παραδεχτοῦμε πῶς, ἂν ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχουμε γιὰ τὸν τρόπο τῆς σκέψης ἐνὸς ἀνθρώπου, που ἐκδηλώνεται στὶς ἐσωτερικὲς καὶ τὶς ἐξωτερικὲς του πράξεις, μιὰ γνώση τόσο βαθειά, ὥστε νὰ μπορούσαμε νὰ σημειώσουμε κάθε κίνητρο αὐτῶν τῶν πράξεων, καὶ τὸ πιὸ ἐλάχιστο, καὶ ταυτοχρόνως καὶ ὅλες τὶς ἐξωτερικὲς εὐκαιρίες, που ἐπιδρροῦν ἀπάνω σ' αὐτὰ τὰ κίνητρα, τότε θὰ μπορούσαμε νὰ ὑπολογίσουμε μὲ τὴν ἴδια βεβαιότητα που καθορίζουμε μιὰ ἐκλείψη τοῦ ἡλίου ἢ τῆς σελήνης, τὸν τρόπο τῆς συμπεριφορᾶς ἐνὸς ἀνθρώπου στὸ μέλλον, καὶ μολαταῦτα νὰ βεβαιώσουμε ταυτοχρόνως, πῶς ὁ ἀνθρώπος αὐτὸς εἶναι ἐλεύθερος. Ἄν δηλ. εἶχαμε καὶ μιὰ ἄλλη ὄραση (που στὴν πραγματικότητα ὅμως δὲν τὴν ἔχουμε, ἀλλὰ στὴ θέση της ἔχουμε τὴ λογικὴ ἐννοια), μιὰ νοητικὴ ἐποπτεία τοῦ ἴδιου τοῦ ὑποκειμένου, πάλιν θὰ διακρί-

ναμε πὼς ὁλόκληρη αὐτὴ ἢ ἄλυσσιδα τῶν φαινομένων, σχετικὰ μὲ ὅ,τι ἐνδιαφέρει τὸν ἠθικὸ νόμο, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν αὐθορμητισμὸ τοῦ ὑποκειμένου, σὰν πράγματος καθ' ἑαυτὸ· αὐθορμητισμὸ, ποὺ τὸν καθορισμὸ του δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ μᾶς τὸν δώσῃ μιὰ φυσικὴ ἐρμηνεία. Μιὰ καὶ λείπει αὐτὴ ἢ ἐποπτεία, ὃ ἠθικὸς νόμος μᾶς βεβαιώνει γιὰ τὴ' διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ σχέση τῶν πράξεών μας, σὰν φαινομένων πρὸς τὸ αἰσθητὸ ὄν τοῦ ὑποκειμένου μας, καὶ στὴ σχέση κατὰ τὴν ὁποία αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ αἰσθητὸ ὄν ἀναφέρεται στὸ νοητικὸ ὑπόστρωμα, ποὺ βρίσκεται μέσα μας. Σ' αὐτὴ τὴ θεώρηση ποὺ εἶναι φυσικὴ στὸ λογικὸ μας μολονότι ἀνεξήγητη, μποροῦν νὰ δικαιολογηθοῦν καὶ οἱ κρίσεις, ποὺ, μολονότι δόθηκαν μὲ πολλοὺς δισταγμούς, φαίνονται στὸ πρῶτο βλέμμα ἀντίθετες πρὸς κάθε δικαιοσύνη. Ὑπάρχουν περιπτώσεις, ποὺ ὠρισμένοι ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν παιδική τους ἡλικία, μὲ μιὰ ἀνατροφή ποὺ γιὰ ἄλλους ὑπῆρξε εὐεργετικὴ, δείχνουν μολαταῦτα μιὰ τόσο πρόωρη διαστροφή καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ μεγαλώνουν ἔτσι, ὥστε ὅταν γίνουν ἄνδρες νὰ θεωροῦνται γιὰ ἐκ γενετῆς ἐγκληματῆαι καὶ σὰν χαρακτηρὲς ἀδιόρθωτοι. Κι' ὅμως δικάζονται γιὰ ὅ,τι κάνουν καὶ δὲν κάνουν, τοὺς καταλογίζεται ἢ εὐθύνη τοῦ ἀδικήματός τους κι' αὐτὰ τὰ ἴδια ἀκόμα τὰ παιδιά βρίσκουν τόσο θεμελιωμένο μέσα τους αὐτὸ τὸ συναίσθημα τῆς ἐνοχῆς σὰν νὰ ἦταν ὑπεύθυνοι, ὅπως ὁ κάθε ἄνθρωπος, παρὰ τὴν ἀθεράπευτη φύση τοῦ χαρακτηρῆ τους. Τοῦτο δὲν θὰ μπορούσε νὰ συμβῆ, ἂν δὲν προῦποθέταμε πὼς κάθε τι ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ αὐτεξούσιό τους (ὅπως, χωρὶς ἀμφιβολία, κάθε ἐκούσια πράξη) ἔχει γιὰ βάση μιὰ ἐλεύθερη αἰτιότητα, ποὺ ἀπὸ τὴν πιὸ μικρὴ τους ἡλικία φανερῶνει ὁ χαρακτηρὲς τους στὰ φαινόμενά του (τὶς πράξεις), τὰ ὁποία ἀπὸ τὴν ὁμοιομορφία τοῦ τρόπου τῆς συμπεριφορᾶς, μᾶς κἀνὸν νὰ γνωρίσουμε μιὰ

φυσική συνάφεια. Τοῦτο ὁμως δὲν πρέπει νὰ τὸ θεωρή-
σουμε πὼς ἀποτελεῖ μιὰ ἀναπότρεπτη κακὴ φύση τῆς
βούλησης, ἀλλὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα κακῶν ἀρχῶν ποὺ
ἐλεύθερα καθιερώθηκαν καὶ εἶναι ἀμετάβλητες, καὶ μᾶς
κάνει νὰ θεωρήσουμε τὸν ἔνοχο ἀκόμα πιὸ ὑπεύθυνο
καὶ ἄξιο τιμωρίας.

Ἀποτελεῖ ἀκόμα μιὰ δυσκολία γιὰ τὴν ἐλευθερία,
τὸ ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἑνωμένη μὲ τὸ μηχανισμό
τῆς φύσης σὲ ἓνα ὄν ποὺ ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμο.
Κι' αὕτη ἡ δυσκολία, μ' ὅλα ὅσα εἶπαμε μέχρι ἔδῳ,
μπορεῖ νὰ φέρῃ τὴν ὀλοκληρωτικὴν καταστροφὴν τῆς ἐ-
λευθερίας. Μιὰ λεπτομέρεια ὁμως μᾶς κάνει ἀκόμα νὰ
ἐλπίσουμε πὼς θὰ γλυτώσουμε αὐτὸ τὸν κίνδυνον τῆς
ἐλευθερίας· τὸ ὅτι, δηλαδή, ἡ ἴδια αὕτη δυσκολία κατα-
πολεμᾷ πολὺ πιὸ δυνατὰ (καὶ στὴν πράξιν, ὅπως θὰ
δοῦμε, καταπολεμᾷ μόνον αὐτό) τὸ σύστημα, κατὰ τὸ
ὁποῖον τὴν καθοριστέαν στὸ χωρὸν καὶ στὸ χρόνον ὑπαρξὴν
τὴν πέρνουμε σὰν ὑπαρξὴν τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτά·
αὕτη ἄρα ἡ δυσκολία, δὲν μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἐγκατα-
λείψουμε τὴν κύρια ὑπόθεσίν μας τῆς ἰδανικότητος τοῦ
χρόνου, σὰν ἀπλῆς μορφῆς τῆς αἰσθητικῆς μας ἐπο-
πτείας, καὶ ἄρα σὰν ἀπλὸν τρόπον παράστασης, ποὺ εἶναι
χαρακτηριστικὸν τοῦ ὑποκειμένου, ὅσο ἀνήκει στὸν αἰ-
σθητὸν κόσμον, καὶ χρειάζεται ἄρα μόνον νὰ ἐνώσουμε μ'
αὕτη τὴν ἰδέαν τῆς ἐλευθερίας.

Κι' ἂν ἀκόμα παραδεχτοῦμε πὼς ἓνα ὠρισμένο ὄν
μὲ διάννοια, σχετικὰ μὲ μιὰ δεδομένη πράξιν, μπορεῖ νὰ
εἶναι ἀκόμα ἐλεύθερον, μολονότι σὰν ὑποκείμενον ποὺ ἀ-
νήκει στὸν αἰσθητὸν κόσμον σχετικὰ μὲ τὴν ἴδιαν αὕτη
πράξιν καθορίζεται ἀπὸ μηχανικὰς προϋποθέσεις, πάλιν
φαίνεται ὅτι, ἀμέσως μόλις παραδεχτοῦμε πὼς ὁ Θεὸς,
σὰν πρώτη παγκόσμιαν ὑπαρξὴν, εἶναι ἐπίσης ἡ αἰτία τῆς
ὑπαρξὸς τῆς οὐσίας (μιὰ πρότασις, ποὺ δὲν μποροῦμε
ποτὲ νὰ τὴν ἀπορρίψουμε, χωρὶς ν' ἀπορρίψουμε ταυτο-
χρόνως τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ σὰν οὐσίαν ὅλων τῶν οὐ-

σιῶν καὶ ἄρα τὴν ἐπάρκειά του σὲ ὅλα, πού στή θεολο-
γία ἀπ' αὐτὴν ἐξαρτᾶται τὸ πᾶν), πρέπει μαζὺ νὰ πα-
ραδεχτοῦμε πῶς οἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ἔχουν τὴν κα-
θοριστική τους ἀρχὴ σὲ ὅ,τι εἶναι ἐντελῶς ἔξω
ἀπὸ τὴν ἐξουσία τους. δηλ. στήν αἰτιότητα
ἐνὸς ὑπεριᾶτου ὄντος ξεχωριστοῦ (ἀπὸ τὸ ὄν πού ὑπο-
θέσαμε παραπάνω), ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτᾶται ἀπολύτως
ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου κι' ὁ ὀλοκληρωτικὸς καθορι-
σμὸς τῆς αἰτιότητάς του. Πράγματι, ἂν οἱ πράξεις τοῦ
ἀνθρώπου, ὅπως ἀνήκουν στοὺς καθορισμοὺς του στὸν
χρόνο δὲν ἦσαν ἀπλοὶ καθορισμοὶ τοῦ ἀνθρώπου σὰν
φαινομένου, ἀλλὰ σὰν πράγματος καθ' ἑαυτό, δὲν θὰ
μπορούσαμε νὰ διατηρήσουμε τὴν ἐλευθερία. Τότε ὁ ἄν-
θρωπος θὰ ἦταν μιὰ μαριονέττα, ἓνα αὐτόματο τοῦ
Vaucanson, κατασκευασμένο ἀπὸ τὸν μεγαλύτερο μαέ-
στρο ὄλων τῶν ἔργων τῆς τέχνης κι' ἡ συνείδηση τοῦ
ἑαυτοῦ του θὰ τὸ ἔκανε ἓνα σκεπτόμενο αὐτόματο, πού
ὅμως σ' αὐτὸ ἡ συνείδηση τοῦ αὐθιορητισμοῦ του, ἂν
τὴν ἔπερνε γιὰ ἐλευθερία, θὰ ἦταν μιὰ ἀπλῆ αὐταπάτη.
Τοῦτο μόνο συγκριτικὰ θὰ ἄξιζε νὰ τ' ὀνομάσουμε ἐλευ-
θερία, ἀφοῦ μιὰ μεγάλη σειρὰ καθοριστικῶν αἰτιῶν,
πού προηγῆθηκαν ἀπὸ τὴν κίνησή του, εἶναι βέβαια
ἔσωτερικὲς, ἀλλὰ ἡ τελευταία καὶ ἀνώτατη αἰτία βρίσκε-
ται ὀλοκληρωτικὰ σ' ἓνα ξένο χέρι. Γιὰ τοῦτο δὲν κα-
ταλαβαίνο πῶς ἐκεῖνοι, πού ἐπιμένουν νὰ θεωροῦν ἄ-
κόμα τὸν χῶρο καὶ τὸ χρόνο σὰν καθορισμοὺς πού
ἀνήκουν στήν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτὰ, θέ-
λουν ἐδῶ ν' ἀποφύγουν τὸ πεπωμένο τῶν πράξεων· ἢ
ἂν παραδέχονται καὶ τὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο μόνον ὡς ἂν
προϋποθέσεις πού ἀνήκουν ἀναγκαστικὰ στήν
ὑπαρξὴ τῶν πεπερασμένων καὶ δευτερογενῶν ὄντων,
ἀλλ' ὄχι στήν ὑπαρξὴ τοῦ ἀρχικοῦ καὶ ἀπεριόριστου
ὄντος, πῶς θέλουν νὰ δικαιολογήσουν τὸ ἀπὸ ποῦ πέρ-
νουν τὸ δικαίωμα νὰ κάνουν μιὰ τέτοια διάκριση, ἢ
μᾶλλον πῶς θέλουν ν' ἀποφύγουν τὴν ἀντίφαση, πού

πέφτουν ὅταν θεωροῦν τὴν ὑπαρξὴ στὸ χρόνο σὰν καθορισμὸ ἀναγκαστικὰ συναφῆ μὲ τὰ πεπερασμένα πράγματα καθ' ἑαυτά, ἀφοῦ ὁ Θεὸς εἶναι ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς ὑπαρξῆς, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπίσης ἡ αἰτία τοῦ χρόνου (ἢ τοῦ χώρου) τοῦ ἴδιου (γιατὶ ὁ χρόνος πρέπει νὰ θεωρηθῆ σὰν ἀναγκαῖα a priori προϋπόθεση τῶν πραγμάτων). Ἄρα καὶ ἡ αἰτιότητά του σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ αὐτῶν τῶν πραγμάτων, ἐπίσης ὡς πρὸς τὸ χρόνο, πρέπει νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ προϋποθέσεις, κι' ἔτσι παρουσιάζονται ἀναπόφευκτα ὅλες οἱ ἀντιφάσεις σχετικὰ μὲ τὸ ἀπεριοριστο τῆς ὑπαρξῆς του καὶ τὴν ἀνεξαρτησία του.

Ἀντίθετα σὲ μᾶς εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ διακρίνουμε τὸν καθορισμὸ τῆς θείας ὑπαρξῆς, σὰν ἀνεξάρτητης ἀπὸ ὅλες τὶς προϋποθέσεις τοῦ χρόνου, ἀπὸ ἐκείνην ἑνὸς ὄντος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, θεωρώντας τὴν πρώτη σὰν ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος καθ' ἑαυτό, καὶ τὴ δεύτερη σὰν ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος σὰν φαινόμενο. Γιὰ τοῦτο, ἂν δὲν παραδεχτοῦμε τὴν ἰδανικότητα τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου, παραμένει μόνον ὁ Σπιννοζισμὸς, κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ χώρος καὶ ὁ χρόνος εἶναι καθορισμοὶ οὐσιώδεις τοῦ ἴδιου τοῦ ἀρχικοῦ ὄντος· ἀλλὰ τὰ πράγματα ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπ' αὐτὸ δὲν εἶναι κι' αὐτὰ οὐσίαι, παρὰ μόνον ἀπλῶς τυχαῖα περιστατικὰ συναφῆ μὲ τὸ ἀρχικὸ αὐτὸ ὄν, γιατί ἂν αὐτὰ τὰ πράγματα ὑπάρχουν ἀπλῶς σὰν ἀποτελέσματά του στὸ χρόνο, ποὺ ποῦτος θὰ ἦταν ὁ ὅρος τῆς ὑπαρξῆς τους σὰ πράγματα καθ' ἑαυτά, ἀκόμα κι' οἱ πράξεις αὐτῶν τῶν ὄντων θὰ ὄφειλαν νὰ εἶναι ἀπλῶς πράξεις του, ποὺ αὐτὸ τὸ ὄν θὰ ἔκανε σὲ ὁποιοδήποτε τόπο καὶ χρόνο.

Γιὰ τοῦτο ὁ Σπιννοζισμὸς, παρὰ τὸ ἄτοπο τῆς βασικῆς του ἰδέας, ὅμως βγάζει λογικώτερα συμπεράσματα ἀπὸ κεῖνα ποὺ μποροῦν νὰ βγοῦν κατὰ τὴ θεωρία τῆς δημιουργίας, ἂν ἐκεῖνα, ποὺ τὰ παραδέχονται σὰν οὐσίαι καὶ σὰν ὄντα ποὺ ὑπάρχουν καθ' ἑαυτά.

σ τ ὸ ν χ ρ ὄ ν ο, θεωρηθῶν σὰν ἀποτελέσματα μιᾶς ὑπέρτατης αἰτίας καὶ μ' ὅλα ταῦτα, ὄχι ὅτι ἀνήκουν ταυτοχρόνως σ' αὐτὴν τὴν αἰτία καὶ στίς πράξεις της, ἀλλὰ σὰν καθ' ἑαυτὸ οὐσίαις.

Ἡ δυσκολία αὐτὴ ποὺ σημειώσαμε λύνεται μὲ τοῦτο τὸν τρόπο: "Ἄν ἡ ὑπαρξὴ στὸ χρόνο εἶναι ἓνας ἀπλὸς τρόπος αἰσθητῆς παράστασης τῶν σκεπτομένων ὄντων στὸν κόσμον καὶ ἄρα δὲν ἀνήκει σ' αὐτὰ τὰ ὄντα σὰν πράγματα καθ' ἑαυτὰ, ἡ δημιουργία αὐτῶν τῶν ὄντων εἶναι δημιουργία τῶν καθ' ἑαυτὸ πραγμάτων γιατί ἡ ἔννοια τῆς δημιουργίας δὲν ἀνήκει στὸν τρόπο τῶν αἰσθητῶν παραστάσεων τῆς ὑπαρξὸς καὶ τῆς αἰτιότητας, ἀλλὰ μόνο στὰ νοούμενα μπορεῖ ν' ἀναφέρεται. Ἄν λοιπὸν λέγω γιὰ τὰ ὄντα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου πὼς ἔχουν δημιουργηθῆ, τὰ θεωρῶ σὰν νοούμενα.

"Ὅπως λοιπὸν θὰ ἦταν μιὰ ἀντίφραση νὰ πῶ, πὼς ὁ Θεὸς εἶναι δημιουργὸς φαινομένων, τὸ ἴδιο θὰ ἦταν ἐπίσης μιὰ ἀντίφραση νὰ ποῦμε πὼς, σὰν δημιουργός, εἶναι ἡ αἰτία τῶν πράξεων στὸν αἰσθητὸν κόσμον κι' ἄρα τῶν πράξεων ἂν τις θεωρήσουμε σὰν φαινόμενα, μολονότι εἶναι ἡ αἰτία τῆς ὑπαρξὸς τῶν ὄντων ποὺ ἐνεργοῦν (σὰν νοούμενα). Τώρα ἂν εἶναι δυνατὸ (ἄρκει νὰ ὑποθέσουμε τὴν ὑπαρξὴ στὸ χρόνο σὰν κάτι ποὺ ἰσχύει μόνο γιὰ τὰ φαινόμενα, ὄχι γιὰ τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ) νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ἐλευθερία, παρὰ τὸν φυσικὸ μηχανισμό τῶν πράξεων σὰν φαινομένων, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ γεγονὸς πὼς τὰ ἐνεργοῦντα πρόσωπα εἶναι δημιουργήματα δὲν μπορεῖ νὰ φέρη ἐδῶ τὴν παραμικρὴ μεταβολή, γιατί ἡ δημιουργία ἀφορᾷ τὴ νοητὴ τους ὑπαρξὴ κι' ὄχι τὴν αἰσθητὴ, κι' ἄρα δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰν καθοριστικὴ αἰτία τῶν φαινομένων, θὰ ἦταν ὅμως ἐντελῶς διαφορετικά, ἂν τὰ ὄντα τοῦ κόσμου ὑπῆρχαν σ τ ὸ ν χ ρ ὄ ν ο σὰν ὄντα καθ' ἑαυτὰ, γιατί ὁ δημιουργὸς τῆς οὐσίας θὰ ἦταν ταυτοχρόνως ὁ κατα-

σκευαστής ὅλου τοῦ μηχανισμοῦ πού εἶναι σ' αὐτὴ τὴν οὐσία.

Τόσο μεγάλο ἐνδιαφέρον ἔχει ὁ χωρισμός, πού ἔγινε στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου, τοῦ χρόνου (ὅπως ἐπίσης καὶ τοῦ χώρου) ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτά.

Ἄλλὰ αὐτὴ ἐδῶ ἡ λύση τῆς δυσκολίας περιέχει ἀκόμα, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῆ, πολλές δυσκολίες καὶ μόλις μπορεῖ νὰ διατυπωθῆ με σαφήνεια. Ἄλλὰ τάχα κάθε ἄλλη λύση, πού ἐπιχειρήθηκε ἢ μπορεῖ νὰ ἐπιχειρηθῆ, εἶναι εὐκολώτερη καὶ πιὸ κατανοητὴ; Θὰ ἔπρεπε καλύτερα νὰ ποῦμε πὼς σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα οἱ δογματικοὶ διδάσκαλοι τῆς μεταφυσικῆς εἶχαν δείξει τὴν πονηριά τους μᾶλλον παρὰ εὐλικρίνεια, καὶ πὼς αὐτοὶ δὲν καταπιανόντουσαν με τοῦτο τὸ ζήτημα, ὅσο ἦταν δυνατόν, ἐλπίζοντας πὼς, ἂν δὲν μιλοῦσαν καθόλου γι' αὐτό, κανεὶς δὲν θὰ μπορούσε νὰ τὸ σκεφθῆ. Ἄν θέλουμε νὰ βοηθήσουμε μιὰ ἐπιστήμη, πρέπει ν' ἀποκαλύψομε ὅλες τὶς δυσκολίες κα' ἀκόμα νὰ ζητήσομε ἐκεῖνες πού ἀποτελοῦν γι' αὐτὴν κρυφὰ ἔμπόδια· γιατί κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς χρειάζεται ἓνα φάρμακο, πού δὲν μπορεῖ νὰ βρεθῆ ἂν δὲν δοθῆ στὴν ἐπιστήμη μιὰ πρόοδος, εἴτε σὲ ἔκταση εἴτε σὲ ἀκρίβεια· ἓνα φάρμακο πού γι' αὐτὸ τὰ ἴδια τὰ ἔμπόδια γίνονται μέσα πού συνεισφέρουν στὴν ἐμβάθυνση τῆς ἐπιστήμης. Ἀντίθετα, ἂν οἱ δυσκολίες κρύβονται ἐκούσια ἢ περιορίζονται ἀπλῶς με διάφορα ναρκωτικά, τότε, ἀργὰ ἢ γρήγορα, ξεσπᾶνε σὲ κακὰ ἀγιάτρευτα, πού γκρεμίζουν τὴν ἐπιστήμη σ' ὀλοκληρωτικὸ σκεπτικισμό.

Ἐπειδὴ ἰδιαίτερος ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ μόνη ἀνάμεσα σ' ὅλες τὶς ἰδέες τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου, πού δίνει τόσο μεγάλη ἔκταση στὸ πεδίο τοῦ ὑπεραισθητοῦ, ἔστω καὶ μόνο σχετικὰ με' τὴν πραγματικὴ γνώση, γι' αὐτὸ ρωτιέμαι: Ἀπὸ ποῦ λοιπὸν δόθηκε σ' αὐτὴν ἀποκλειστικὰ

μιά τόσο μεγάλη γονιμότητα, τή στιγμή πού οἱ ἄλλες δείχνουν βέβαια τήν κενή θέση γιά τὰ δυνατὰ καθαρά πλάσματα τῆς διάνοιας, ἀλλά δέν μποροῦν νά καθορίσουν μέ τίποτα τή δική τους τήν ἔννοια; Καταλαβαίνω ἀμέσως, πὼς ἐπειδὴ δέν μπορῶ νά σκεφτῶ τίποτε χωρὶς τίς κατηγορίες, ἀκόμα καί στή λογική ιδέα τῆς ἐλευθερίας, πού μ' αὐτὴν ἀσχολοῦμαι, πρέπει πρῶτα πρῶτα νά ζητήσουμε τήν κατηγορία, πού ἐδῶ εἶναι ἡ κατηγορία τῆς αἰτιότητας· καί πὼς ὅπωςδήποτε στήν λογική ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, σάν ὑπερβατική ἔννοια, δέν μπορεῖ νά ὑποκατασταθῇ καμμιά ἀντίστοιχη ἐποπτεία. Ἐπίσης στή νοητική ἔννοια (τῆς αἰτιότητας), πού γιά τή σύνθεσή της ἐκείνη ἡ λογική ἔννοια ἀπαιτεῖ τὸ ἀπροϋπόθετο, πρέπει νά δοθῇ πρῶτα-πρῶτα μιὰ αἰσθητή ἐποπτεία, ἀπ' ὅπου καί μόνον μπορεῖ νά τῆς ἐξασφαλιστῇ ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Τώρα, ὅλες οἱ κατηγορίες διαιροῦνται σὲ δυὸ τάξεις: τίς μαθηματικές, πού ἀναφέρονται ἀπλῶς στήν ἐνότητα τῆς σύνθεσης στήν παράσταση τῶν ἀντικειμένων, καί τίς δυναμικές; πού ἀναφέρονται στήν ἐνότητα τῆς σύνθεσης στήν παράσταση τῆς ὑπαρξῆς τῶν ἀντικειμένων. Οἱ πρῶτες (ἐκεῖνες τοῦ μεγέθους καί τῆς ποιότητας) περιέχουν πάντοτε μιὰ σύνθεση τοῦ ὁμογενοῦς, πού σ' αὐτὴν τὸ ἀπροϋπόθετο δέν μπορεῖ καθόλου νά βρεθῇ στὸ προκαθορισμένο στὸ χῶρο καί στὸ χρόνο, τὸ δεδομένο ἀπὸ τήν αἰσθητὴ ἐποπτεία, γιὰ τότε αὐτὸ τὸ ἴδιο, μέ τὴ σειρά του, θὰ ἔπρεπε ν' ἀνήκη στὸ χῶρο καί τὸ χρόνο καί γιὰ τοῦτο νά εἶναι πάντοτε ἀπὸ νέες προϋποθέσεις καθωρισμένο. Γι' αὐτὸ ἐπίσης καί στή διαλεκτικὴ τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου, οἱ μεταξύ τους ἀντίθετοι τρόποι γιά τήν εὔρεση τοῦ ἀπροϋπόθετου καί τῆς ὁλότητας τῶν προϋποθέσεων ἦσαν κι' οἱ δύο σφαλεροί.

Οἱ κατηγορίες τῆς δεύτερης τάξης (τῆς αἰτιότητας

καὶ τῆς ἀναγκαιότητος ἑνὸς πράγματος) δὲν ἀπαιτοῦσαν καθόλου αὐτὴ τὴν ὁμογένεια τοῦ προκαθορισμένου καὶ τῆς προϋπόθεσης στὴ σύνθεσι, γιὰτὶ ἐδῶ δὲν ὄφειλε νὰ παρασταθῇ ἡ ἐποπτεία, ὅπως εἶναι συνθεμένη μὲ τὸ πολλαπλὸ πὺν βρῖσκεται μέσα της, ἀλλὰ μόνο ὅπως ἡ ὑπαρξὴ τοῦ προκαθορισμένου ἀντικειμένου, τοῦ ἀντίστοιχου μ' αὐτὴν, προσθέτεται στὴν ὑπαρξὴ τῆς προϋπόθεσης (στὴ διάνοια, σὰν νὰ συνδέωνται αὐτὲς οἱ δύο ὑπαρξεις μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀντικειμένου). Καὶ τότε ἦταν ἐπιτρεπτό νὰ βάλουμε στὴ θέση ἐκείνου πὺν ἦταν παγκόσμια προκαθορισμένο στὸν αἰσθητὸ κόσμον (τόσο σχετικὰ μὲ τὴν αἰτιότητα, ὅσο καὶ σχετικὰ μὲ τὴ συμπτωματικὴ ὑπαρξὴ τῶν ἴδιων τῶν πραγμάτων) τὸ ἀπροϋπόθετο, καὶ νὰ κάνουμε ὑπερβατικὴ τὴ σύνθεσι. Γιὰ τοῦτο καὶ στὴ Διαλεκτικὴ τοῦ καθαρῶν θεωρητικοῦ λόγου βρέθηκε πὺς δὲν ἀντιφάσκουν αὐτοὶ οἱ δύο, φαινομενικὰ ἀντίθετοι, τρόποι γιὰ τὴν εὔρεσι τοῦ ἀπροϋπόθετου ἀπὸ τὸ προκαθορισμένο: Π. χ. στὴ σύνθεσι τῆς αἰτιότητας, γιὰ τὸ προκαθορισμένο στὴ σειρὰ τῶν αἰτίων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου μπορούμε νὰ σκεφτοῦμε τὴν αἰτιότητα, πὺν δὲν ἔχει πια αἰσθητὲς προϋποθέσεις, κι' ὅπου ἡ ἴδια ἡ πράξι, πὺν, ὅπως ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμον, εἶναι πάντοτε προκαθορισμένη ἀπὸ αἰσθητὲς προϋποθέσεις, δηλ. μηχανικῶς ἀναγκαία, ἐντούτοις ταυτοχρόνως (μια κι' ἀπὸ τὴν αἰτιότητα τοῦ ἐνεργοῦντος ὄντος, ἐφ' ὅσον αὐτὸ ἀνήκει στὸ νοητικὸ κόσμον, μὲ πορεῖ ἐπίσης νὰ ἔχη γιὰ βάση μιὰ αἰτιότητα ἀπροϋπόθετη ἀπὸ αἰσθητὲς προϋποθέσεις) νὰ κατανοῆται σὰν ἐλεύθερη. Τώρα ἐπρόκειτο ἀπλῶς γιὰ τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ δύναμη μεταβλήθηκε σὲ ὄν, δηλ. μπόρεσε νὰ δειχτῇ σὲ μιὰ πραγματικὴ περίπτωσι, πὺς μὲσω ἑνὸς γεγονότος, πὺν ὁρισμένες πράξεις προϋποθέτουν μιὰ τέτοια αἰτιότητα (τὴ νοητικὴ, ἀπροϋπόθετη ἀπὸ αἰσθητὲς προϋποθέσεις), αὐτὲς οἱ πράξεις μπορούν νὰ θεωρηθοῦν πὺς εἶναι πραγματικὲς ἢ μόνο προδιαγεγραμμέ-

νες δηλ. αντικειμενικές και πρακτικῶς ἀναγκαῖες. Βέβαια στην ἐμπειρία ὠρισμένων δεδομένων πράξεων, σὰν γεγονότων τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, δὲν μπορούσαμε νὰ ἐλπίσουμε πὼς θὰ βροῦμε αὐτὸ τὸ σύνδεσμο, γιατί ἡ αἰτιότητα μέσω τῆς ἐλευθερίας πρέπει πάντοτε νὰ ζητηθῆ ἔξω ἀπὸ τὸν αἰσθητὸν κόσμο, στὸ νοητικό.

Ἄλλὰ στὴν ἀντίληψη καὶ στὴν παρατήρησή μας δὲν ἔχουν δοθῆ ἄλλα πράγματα ἐκτὸς ἀπ' τὰ αἰσθητὰ ὄντα. Δὲν μᾶς ἔμενε, λοιπὸν τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ βροῦμε μιὰ ἀντικειμενική κι' ὄχι ἀντιφατική ἀρχὴ τῆς αἰτιότητας, πού νὰ ἀπέκλειε ἀπὸ τὸν καθορισμὸ τῆς κάθε αἰσθητῆ προϋπόθεσης. Μιὰ ἀρχὴ δηλ., πού κατ' αὐτὴν ὁ λόγος νὰ μὴ βασίζεται σὲ τίποτε ἄλλο, σὰν καθοριστική ἀρχὴ σχετικὰ μὲ τὴν αἰτιότητα, ἀλλὰ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ νὰ τὴν περιεῖχε ὁ ἴδιος ὁ λόγος καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἀρχή, σὰν καθαρὸς λόγος, νὰ γινόταν ἐπίσης καὶ πρακτικός. Ἄλλ' αὐτὴ ἡ ἀρχὴ δὲν χρειάζεται καμμιά ἀναζήτηση καὶ καμμιά ἀνακάλυψη· βρίσκεται ἀπὸ πολὺ καιρὸ στὸ λογικὸ ὅλων τῶν ἀνθρώπων καὶ εἶναι ἐνσωματωμένη στὴν οὐσία τους· εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας. Αὐτὴ λοιπὸν ἡ ἀπροϋπόθετη αἰτιότητα καὶ ἡ δυναμικὴ ἔκφρασή της, ἡ ἐλευθερία καὶ μ' αὐτὴν ἓνα ὄν (ἐγὼ ὁ ἴδιος), πού ἀνήκει στὸν αἰσθητὸν κόσμο, σὰν τέτοιο πού ν' ἀνήκει συγχρόνως καὶ στὸν νοητικὸν κόσμο· ὅλ' αὐτὰ δὲν εἶναι ἀπλῶς καθ' ἑαυτὰ κατὰ ἀπροσδιόριστο καὶ προβληματικὸν τρόπο (πού τοῦτο ὁ θεωρητικὸς λόγος μπορούσε νὰ τὸ ἀνακαλύψῃ σὰν δυνατό), ἀλλὰ, σχετικὰ μὲ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητάς των, εἶναι ἐντελῶς καθωρισμένα καὶ μὲ βεβαιότητα γνωστά. Κι' ἔτσι μᾶς δόθηκε ἡ πραγματικότητα τοῦ νοητικοῦ κόσμου καὶ καθωρίστηκε ἀπὸ τὴν πρακτικὴν ἀποψη. Κι' αὐτὸς ὁ καθορισμὸς, πού ἀπὸ θεωρητικὴ ἀποψη θὰ ἦταν ὑπερβατικός, ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη εἶναι ὑπαρκτός. Ἄλλὰ ὅμοιο βῆμα δὲν μπορούσαμε νὰ κάνουμε σχετικὰ μὲ τὴν δευτέρη

δυναμική ἰδέα, δηλ. τὴν ἰδέα ἐνὸς ἀναγκαίου ὄντος. Σ' αὐτὸ δὲν μπορούσαμε νὰ φτάσουμε ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμον, χωρὶς τὴ μεσολάβηση τῆς πρώτης δυναμικῆς ἰδέας. Γιατὶ ἂν ἤθελαν νὰ τὸ ἐπιχειρήσουν, ἔπρεπε νὰ τολμήσουν νὰ κάνουν τὸ πῆδημα, νὰ ἐγκαταλείψουν κάθε τι ποῦ τοὺς ἔχει δοθῆ, καὶ νὰ ριχτοῦν σὲ κεῖνο, γιὰ τὸ ὅποιο τίποτα δὲν μᾶς ἔχει δοθῆ, ποῦ μ' αὐτὸ θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν τὸ σύνδεσμο μιᾶς παρόμοιας νοητικῆς ὑπαρξῆς μετὰ τὸν αἰσθητὸ κόσμον (γιατὶ τὸ «ἀναγκαῖο ὄν» θὰ ἔπρεπε νὰ γνωστῆ ὡς δεδομένο ἔξω ἀπὸ μᾶς). Πράγμα ποῦ εἶναι ἐντελῶς δυνατό, σχετικὰ μετὰ τὸ ἰδιαίτερό μας ὑποκείμενο, ἐφ' ὅσον αὐτὸ τὸ γνωρίζουμε, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, ὡς ἄν νοητὸ ὄν καθορισμένο (δυνάμει τῆς ἐλευθερίας) μέσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου· καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὡς ἄν ἐνεργητικὸ, σύμφωνα μ' αὐτὸν τὸν καθορισμὸ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Μόνη τῆς ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας μᾶς ἐπιτρέπει, νὰ μὴ βγοῦμε ἔξω ἀπ' τὸν ἑαυτό μας, γιὰ νὰ ζητήσουμε νὰ βροῦμε τὸ ἀπροῦπόθετο καὶ τὸ νοητό, ἀπὸ τὸ προκαθορισμένο καὶ τὸ αἰσθητό. Γιατὶ εἶναι τὸ ἴδιο μας τὸ λογικόν, ποῦ ἀναγνωρίζεται μέσω τοῦ πρακτικοῦ νόμου ὑπέρτατο καὶ ἀπροῦπόθετο καὶ τὸ ὄν ποῦ ἔχει συνείδηση αὐτοῦ τοῦ νόμου (τὸ ἄτομό μας), ἀναγνωρίζεται πὼς ἀνῆκει στὸν καθαρὸν κόσμον τῆς διάνοιας. Ἔτσι μπορούμε νὰ καταλάβουμε γιατί σ' ὅλη τὴ δύναμη τοῦ λόγου μόνον ἡ πρακτικὴ δύναμη μπορεῖ νὰ εἶναι ἐκείνη, ποῦ μᾶς βοηθάει νὰ βγοῦμε ἀπὸ τὸν αἰσθητὸν κόσμον, καὶ μᾶς δίνει τὴν γνωριμία μιᾶς τάξεως καὶ σύνδεσης ὑπεραισθητῆς· οἱ ὅποιες, ἐν τούτοις, ἀκριβῶς γι' αὐτὸ μπορούν νὰ ἐκταθοῦν μόνο ὅσο εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴν καθαρὴν πρακτικὴν ἀποψη.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία νὰ σημειώσω καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμα. Τὸ ὅτι δηλ. κάθε βῆμα ποῦ γίνεται μετὰ τὸν καθαρὸν πρακτικὸν λόγον, ἀκόμα καὶ στὸ πρακτικὸν πεδίον, ὅπου δὲν ὑπάρχει καθόλου ἀποψη γιὰ μιὰ

λεπτὴ θεωρία, ἐνώνεται ὅμως μὲ τόση ἀκρίβεια καὶ πραγματικὰ ἀπὸ μόνο του μ' ὅλες τὶς στιγμὲς τῆς κριτικῆς τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ὥσιν κάθε βῆμα νὰ ἦταν νοητικὰ εἰκονισμένο ἀπλῶς καὶ μόνον γιὰ νὰ προκαλέσῃ αὐτὴ τὴν ἀναλογία. Μιὰ τέτοια ἀκριβὴς ἀναλογία, ποὺ βρίσκεται ἀπὸ μόνη τῆς ἀνάμεσα στὶς πιὸ σημαντικὲς ἀρχὲς τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ στὶς παρατηρήσεις τῆς Κριτικῆς τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, μᾶς γεμίζει θαυμασμὸ καὶ ἐκπλήξη καὶ βεβαιώνει τὸ γνωστὸ ἀξίωμα, πῶς σὲ κάθε ἐπιστημονικὴ ἔρευνα πρέπει κανεὶς ν' ἀκολουθῆ ἤσυχα τὸ δρόμο του μ' ὅλη τὴ δυνατὴ ἀκρίβεια καὶ εἰλικρίνεια, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ ὅ,τι μπορεῖ νὰ τοῦ ἐναντιωθῆ ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ του, καὶ ν' ἀκολουθήσῃ αὐτὴ τὴν ἔρευνα γι' αὐτὴ καὶ μόνη καὶ ὅσο μπορεῖ σύμφωνα μὲ τὴν ἀλήθεια καὶ κατὰ τρόπο πλήρη. Ἡ συχνὴ παρατήρηση μὲ ἔπεισε πῶς, ὅταν τελειώνουν αὐτὲς οἱ ἔρευνες, ἐκεῖνο ποὺ ὅταν βρισκόμουν ἀκόμα στὴ μέση, καὶ σχετικὰ μὲ ἄλλες θεωρίες, μοῦ φαινότανε πολλὲς φορὲς ἀρκετὰ ἀβέβαιο, (μόνο ποὺ ἐγὼ δὲν πρόσεχα σ' αὐτὴ τὴν ἀβεβαιότητα καὶ προχωροῦσα) στὸ τέλος τῆς ἔρευνας ἀπροσδόκητα συμφωνοῦσε μὲ τὸ τελικὸ συμπέρασμα. Οἱ συγγραφεῖς θὰ ἀπέφευγαν πολλὰ λάθη καὶ θὰ γλύτωναν πολὺ χαμένο κόπο, ἂν μπορούσαν ν' ἀποφασίσουν νὰ ἐργάζονται μὲ λίγη εἰλικρίνεια.